ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

УДК 347.4

Л. К. Жданкіна
аспірант
Інституту законодавства Верховної Ради України

НЕДОПУСТИМІСТЬ ПРИПИНЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ЗАРАХУВАННЯМ ЗУСТРІЧНИХ ОДНОРІДНИХ ВИМОГ

Актуальність теми. Інститут припинення цивільного зобов'язання є одним із найбільш проблемних інститутів цивільного права. Доктринальне обґрунтування та правова визначеність цього інституту, диференціація випадків і способів припинення цивільного зобов'язання не вирішують основної проблеми – непорушності зобов'язання й обов'язковості його виконання. Зазначене актуалізувало появу та доктринальне розроблення інституту припинення цивільних зобов'язань зарахуванням зустрічних однорідних вимог. У певному сенсі припинення в такий спосіб може і має вважатися частковим виконанням. Водночас існують випадки, коли такий спосіб використовується суб'єктами цивільних відносин для зловживання наданими законодавством можливостями з метою ухилення від добросовісного та належного виконання цивільного зобов'язання. Саме для таких випадків, а також із метою збільшення можливостей захисту власних прав тією стороною зустрічного зобов'язання, вимоги якої порушені, законодавцем розроблено та законодавчо закріплено випадки недопустимості припинення зобов'язання зарахування.

Наукові дослідження з означеної проблематики сьогодні надзвичайно поодинокі та несистемні. Серед найбільш актуальних варто назвати праці таких учених, як: А. Домбругова, О. Отраднова, С. Пилипишина, О. Розгона та ін.

Мета статті. Враховуючи стан наукового дослідження неприпустимості припинення зобов'язань зарахування зустрічних однорідних вимог, метою статті доцільно визначити пошук дієвих механізмів правового закріплення та практичної реалізації такого недопущення.

Виклад матеріалу. Недопустимість зарахування зустрічних вимог є важливим обмежуючим чинником розвитку практичного втілення інституту припинення зобов'язань. Законодавець, мотивуючи необхідністю захисту прав та інтересів сторін цивільного зобов'язання, на законодавчому рівні закріпив випадки недопустимості зарахування. Це не означає недопустимість припинення зобов'язання як такого, але суттєво ускладнює та погіршує позицію боржника, який неспроможний виконати своє зобов'язання в натурі.

Водночас недопустимість зарахування зустрічних однорідних вимог є важливим елементом додаткової детермінації самого інституту припинення зарахуванням, оскільки вносить важливу умову в реалізацію моделі відносин щодо припинення.

Згідно зі ст. 601 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), зобов'язання припиняється зарахуванням зустрічних однорідних вимог, строк виконання яких настав, а також вимог, строк виконання яких не встановлений або визначений моментом пред'явлення вимоги. Зарахування зустрічних вимог може здійснюватися за заявою однієї зі сторін [8].

Водночас судова практика виходить із того, що вимоги, які можуть підлягати зарахуванню, мають відповідати таким умовам: бути зустрічними (кредитор за одним зобов'язанням є боржником за іншим, а боржник за першим зобов'язанням є кредитором за другим); бути однорідними (зараховуватися можуть вимоги про передачу речей одного роду, тому зарахування як спосіб припинення, зазвичай, застосовується до зобов'язань передачі родових речей, зокрема й грошей).

За змістом норми ст. 601 ЦК України зарахування є одностороннім правочином. Якщо зарахування відбувається на вимогу однієї сторони, друга сторона може його оскаржити, посилаючись на недійсність пред'явлених до зарахування вимог. Однак законодавством не передбачено можливості відмови від вчиненого стороною зарахування [6].

Відповідно до ч. 1 ст. 602 ЦК України, не допускається зарахування зустрічних вимог: про компенсацію шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю; про стягнення аліментів; щодо довічного утримання (догляду); у разі спливу позовної давності; за зобов'язаннями, стороною яких є неплатоспроможний банк, крім випадків, установлених законом; в інших випадках, встановлених договором або законом.

© Л. К. Жданкіна, 2017

Отже, першим випадком недопустимості припинення цивільного зобов'язання зарахуванням зустрічних вимог, що встановлюється ст. 602 ЦК України, є зарахування вимог про компенсацію шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю.

Такі зобов'язання мають суто особистий характер і виконання має особливу значущість для кредитора. Суми, які одержуються таким порядком, можуть бути єдиним джерелом існування однієї зі сторін зобов'язання, тому законодавець, зважаючи на це, визнав недоцільним допускати зарахування за такими вимогами [1].

Відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 602 ЦК України, не допускається зарахування зустрічних вимог про стягнення аліментів. Ця норма закону спрямована на забезпечення гарантованого утримання осіб, які потребують отримання аліментів. Аліменти мають строго цільовий характер, тому їх зарахування іншими – тобто не аліментними – зустрічними вимогами неприпустиме. Як і у випадку з кмпенсацією шкоди, завданої ушкодженням здоров'ю чи смертю, для аліментних зобов'язань характерний деякий елемент публічності – держава зацікавлена в захисті соціально вразливих категорій, детально регламентує аліментну сферу, імперативно позбавляючи учасників аліментних зобов'язань свободи за визначення порядку розрахунків за чинними зобов'язаннями, що властива учасникам інших цивільно-правових зобов'язань.

П. 3 ч. 1 ст. 602 ЦК України забороняється зарахування зустрічних вимог щодо довічного утримання (догляду). Відчужувач за договором довічного утримання (догляду) має основну мету – одержати догляд, утримання від особи, яка може його надати як за матеріальними, так і за моральними критеріями (такі критерії є важливими саме для відчужувача), а набувач взамін переданого йому у власність майна зобов'язується забезпечити відчужувача чи третю особу утриманням і (або) доглядом довічно.

Цей договір є триваючим, оскільки зберігає силу до моменту смерті відчужувача і потребує систематичного виконання набувачем своїх обов'язків (надання матеріального забезпечення у вигляді житла, харчування, необхідної допомоги тощо) [7, с. 36].

Договір довічного утримання (догляду) може бути припинений на загальних підставах припинення зобов'язань, за винятком зарахування зустрічної вимоги. Така норма спрямована на захист інтересів слабкої сторони в договорі (відчужувача). Необхідність такої норми пояснюється тим, що припинення досліджуваного зобов'язання зарахуванням суперечило б меті, заради якої воно виникло.

Цікавим з теоретичного погляду є питання допустимості зарахування за зобов'язанням, обумовленим деліктом, однак таким, що виникло на підставі договору довічного утримання. Так, як підкреслено ч. 2 ст. 1200 ЦК України, у разі смерті відчужувача, внаслідок заподіяння йому шкоди, під час підрахунку розміру компенсації шкоди, яка виникла через втрату годувальника, до складу доходів померлого включаються разом із середньомісячним заробітком (доходом) потерпілого та пенсією, також суми, що належали потерпілому за договором довічного утримання (догляду) [8].

Очевидно, що зі смертю відчужувача зобов'язання набувача з її виплати припиняється, але замість цього особа, щодо якої загиблий був чи міг бути годувальником (дитина, непрацездатний член подружжя й інші особи, перелічені в ч. 1 ст. 1200 ЦК України), набуває право стягувати рівну їй за розміром суму з того, хто визнаний відповідальним за смерть відчужувача. За таких обставин логічним здається, що обмеження, встановлене п. 3 ч. 1 ст. 602 ЦК України, не буде чинним, оскільки такі вимоги за своєю правовою природою є такими, що виникають із зобов'язань заподіяння шкоди, а не із зобов'язань, що виникають із договору довічного утримання (догляду).

Отже, підбиваючи підсумки аналізу змісту норм, викладених у п.п. 1–3 ч. 1 ст. 602 ЦК України стосовно випадків недопустимості припинення зобов'язань зарахуванням, варто зазначити таке:

– всі правовідносини, вказані в даних пунктах, мають триваючий характер, обумовлений настанням певного юридичного факту. Така характерна ознака унеможливлює потрапляння цих зобов'язань до категорії «зустрічних однорідних»;

– зміст вказаних зобов'язальних відносин у майбутньому може суттєво змінитися (зміна розміру прожиткового мінімуму впливає на розмір аліментів; старіння особи впливає на характер догляду за нею тощо);

– всі відносини мають виключну персоналізацію, тобто не можна скоротити обсяг вимог чи передати їх на виконання іншій стороні або передати самі зобов'язання;

– неспроможність за такими зобов'язаннями призводить, зазвичай, до кримінальної відповідальності.

Відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 602 ЦК України, не допускається зарахування зустрічних вимог у разі спливу позовної давності [8].

Здається, що чинне формулювання цієї норми є некоректним. По-перше, позовна давність застосовується не до вимоги, як зазначено в статті, а до права на позов (охоронних правовідносин). По-друге, таке формулювання дозволяє так трактувати норм: якщо заява про проведення зарахування здійснюється поза межами судового розгляду, застосування позовної давності до такої вимоги неможливе. Отже, логічно припустити, що зазначена ситуація не підпадає під передбачену заборо-

ну, а правочин із зарахування є законним і породжує відповідні правоприпиняючі наслідки.

Тому постає питання, коли (в який термін) і в який спосіб сторона повинна заявити про неприпустимість зарахування зустрічних вимог із мотивів завершення строку позовної давності, і які правові наслідки матиме така заява.

У відповіді на це питання варто враховувати таку практику Верховного Суду України.

Відповідно до ст. 256 ЦК України, позовна давність – це строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого права або інтересу. Тобто протягом часу дії позовної давності особа може розраховувати на примусовий захист свого цивільного права чи інтересу судом.

Сплив позовної давності, про застосування якої заявлено стороною в спорі, є підставою для відмови в позові (ч. 4 ст. 267 ЦК України). Нормою ч. 3 ст. 267 ЦК України встановлено, що суд застосовує позовну давність лише за заявою сторони в спорі, зробленою до ухвалення судом рішення.

Отже, без заяви сторони в спорі позовна давність застосовуватися не може за жодних обставин, оскільки можливість застосування позовної давності пов'язана лише з наявністю про це заяви сторони. Таким чином, суд за власною ініціативою не має права застосувати позовну давність [3].

Для правильного застосування ч. 1 ст. 261 ЦК України під час визначення початку перебігу позовної давності має значення не тільки безпосередня обізнаність особи про порушення її прав, а й об'єктивна можливість цієї особи знати про обставини порушення її прав [4]. Крім того, перебіг позовної давності за вимогами кредитора, які випливають із порушення боржником умов договору про погашення боргу частинами, починається щодо кожної окремої частини, від дня, коли відбулося це порушення. Позовна давність у таких випадках обчислюється окремо за кожним простроченим платежем [2].

З огляду на вищезазначене, відповідач (боржник) самостійно вирішує, чи здійснювати йому своє суб'єктивне право на таку заяву про застосування строку позовної давності, що породжує невизначеність для суду і для позивача – чи зробить відповідач таку заяву.

Тому вважаємо, що положення п. 4 ч. 1 ст. 602 ЦК України треба трактувати так, що воно встановлює заборону на проведення зарахування щодо тих вимог, до яких судом попередньо (до подання заяви про проведення зарахування) було застосовано позовну давність.

До нещодавніх нововведень, спричинених кризою на ринку банківських послуг і великим обсягом судових спорів, що виникали в процесі ліквідації банків, варто віднести доповнення ч. 1 ст. 602 ЦК України п. 41, відповідно до якого не допускається зарахування зустрічних вимог за зобов'язаннями, стороною яких є неплатоспроможний банк, крім випадків, установлених законом [8].

Таке доповнення та саме обмеження ґрунтуються на змінах, внесених до спеціального законодавства у сфері банківського регулювання. Так, згідно з п. 16 ст. 2 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб», тимчасова адміністрація – це процедура виведення банку з ринку, що запроваджується Фондом стосовно неплатоспроможного банку в порядку, встановленому цим Законом [5].

Загалом, перелік підстав недопустимості проведення зарахування зустрічних однорідних вимог не є вичерпним, оскільки п. 5 ч. 1 ст. 602 передбачена можливість запровадження таких обмежень в інших випадках, встановлених договором або законом.

Висновки. Варто зазначити, що повсюдне поширення в цивільному обороті інституту зарахування зустрічних однорідних вимог як способу, що значно спрощує деякі аспекти припинення зобов'язання, адже дозволяє припинити одразу два з них, зумовило необхідність наявності в українському законодавстві низки регулюючих обмежень щодо таких правочинів. Так, зокрема, запроваджено обмеження щодо проведення зарахування стосовно вимог, пов'язаних із суто цільовим характером коштів – предметів зобов'язання, вимог, що не підлягають захисту в суді у зв'язку зі спливом позовної давності (за умови, що про її застосування заявлено стороною в спорі), та інших вимог, обмеження щодо яких передбачені нормами спеціальних нормативно-правових актів.

Але наявність таких законодавчо визначених і закріплених відповідним порядком випадків недопустимості свідчить про підвищену увагу до захисту прав та інтересів сторін відносин зобов'язання. Доведено, що випадки неприпустимості припинення зобов'язання зарахуванням однорідних вимог, які містяться в ст. 602 ЦК України, не є вичерпними. Про це свідчить нещодавня практика, коли судами визнавалася неможливість зарахування однорідних вимог щодо банку-боржника, яка потім отримала законодавче закріплення у вигляді доповнення ст. 602 ЦК України відповідним пунктом.

Також варто зазначити, що припинення зобов'язання зарахуванням зустрічних однорідних вимог цілком успішно використовується в практиці господарсько-правового регулювання, що означає динамічний і нагальний характер цього цивільно-правового інституту для врегулювання суспільних відносин.

Література

1. Домбругова А. Підстави припинення зобов'язань / А. Домбругова // Юридичний вісник України. – 2005. – № 15–16 (16–29 квітня 2005 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gov.lica.com.ua/b_text.php?type=3&id=242809& base=1.

2. Постанова Верховного Суду України від 19 листопада 2014 р. у справі № 6–160цс14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/5B268FDDDDF4BACDC2257D9D00450BD9.

3. Постанова Верховного Суду України від 24 червня 2015 р. у справі № 6–738цс15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/FED1A9570F7D0288C2257E760026AF9D.

4. Постанова Верховного Суду України від 29 жовтня 2014 р. у справі № 6–152цс14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/B8A4177589AFE125C2257D870043639D.

5. Про систему гарантування вкладів фізичних осіб : Закон України № 4452–VI від 23 лютого 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4452-17.

6. Рішення Верховного Суду України від 20 жовтня 2010 р. у справі № 6–37646св10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/11970935.

7. Розгон О. Теоретичні та практичні аспекти виконання договору довічного утримання / О. Розгон // Юридичний науковий електронний журнал. – 2016. – № 2. – С.35–38.

8. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435–IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/paran3014#n3014.

Анотація

Жданкіна Л. К. **Недопустимість припинення цивільного зобов'язання зарахуванням зустрічних однорідних вимог.** – Стаття.

Проведено аналіз сутності та призначення інституту припинення зобов'язань зарахування зустрічних однорідних вимог. Визначено особливості випадків недопустимості зарахування зустрічних вимог. Проведено аналіз законодавчого закріплення й особливостей практичної реалізації норм щодо недопустимості зарахування зустрічних вимог. Розкрито особливості окремих випадків недопустимості зарахування зустрічних вимог у процесі припинення цивільних зобов'язань.

Ключові слова: зобов'язання, припинення зобов'язання, зарахування вимог, зустрічні однорідні вимоги, недопустимість.

Аннотация

Жданкина Л. К. **Недопустимость прекращения гражданского обязательства зачетом встречных однородных требований.** – Статья.

Проведен анализ сущности и назначения института прекращения обязательств зачисления встречных однородных требований. Определены особенности случаев недопустимости зачета встречных требований. Проведен анализ законодательного закрепления и особенностей практической реализации норм о недопустимости зачета встречных требований. Раскрыты особенности отдельных случаев недопустимости зачета встречных требований в процессе прекращения гражданских обязательств.

Ключевые слова: обязательства, прекращение обязательства, зачет требований, встречные однородные требования, недопустимость.

Summary

Zhdankina L. K. **Inadmissibility of a civil obligation terminating by offsets counter homogeneous claims.** – Article.

It was made an analysis of the essence and purpose of the institution of termination of the obligations to enroll counter-homogeneous requirements. Specific features of cases of inadmissibility of offset were determined. The analysis of legislative fastening and features of practical realization of norms about inadmissibility of offset was done. The peculiarities of individual cases of inadmissibility of offset in the process of cessation of civil obligations were disclosed.

Key words: obligations, termination of obligations, set-off of claims, counter homogeneous requirements, inadmissibility.